

Теорія і методологія освіти

Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен

Віталій БОНДАР,

доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, директор Науково-методичного центру інклюзивної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова

У виступі на Міжнародній науковій конференції «Сучасні тенденції розвитку спеціальної освіти (українсько-канадський досвід)» (2004 р.) відомий канадський сурдопедагог, професор, іноземний член НАПН України доктор М.Родда зазначив: «Україна відрізняється від Канади і більшості «західних» демократій тим, що вона зберегла загальну систему спеціальних шкіл для дітей з особливостями розвитку. Ці школи є неоціненними осередками знань і досвіду. Україна нині стоїть на порозі прийняття серйозних рішень стосовно інклюзивного навчання. Такі програми справді корисні для багатьох учнів. Але не для всіх і не завжди» [5, с. 23].

Україні потрібні зміни щодо запровадження в систему освіти демократичних начал, налагодження міцних зв'язків між освітою і суспільством, урядовими та громадськими організаціями, що ґрунтуються на історичних традиціях гуманного ставлення до осіб, які потребують особливих умов навчання, та спираються на міжнародний досвід. Механічне переведення дітей з особливостями розвитку зі спеціальної до загальноосвітньої школи без створення відповідного нормативно-правового поля та необхідної підготовки педагогічних кадрів може призвести до невдач, викличе зневіру батьків і громадськості в доцільності спільного навчання дітей з різними навчальними можливостями, незважаючи на риторику щодо перспективності інклюзії.

Державна політика в галузі освіти дітей з особливостями розвитку регламентується законами України «Про освіту» (1991), «Про загальну середню освіту» (1999), Національною доктриною розвитку освіти України у XXI ст. (2002), Конвенцією ООН «Про права інвалідів», ратифікованою Верховною Радою України (2009), Концепцією «Державний стандарт спеціальної освіти» (2000). Ці документи визначили стратегічні напрями розвитку освітньої галузі, етапи її входження до європейського і світового соціокультурного простору.

З огляду на поставлені завдання щодо освіти дітей з особливостями розвитку докорінно реформуються її концептуальні, структурні, методичні й організаційні засади, обґрунтовується нова методологія навчання; посилюється інтерес громадськості до освітніх потреб учнів цієї категорії,

реалізації їхніх можливостей і запитів щодо здобуття варіативної шкільної освіти.

За останні десять років оновлено структуру спеціальних шкіл (інтернатів), навчальні плани, програми й підручники. Цьому передувало розроблення Державного стандарту спеціальної освіти, який регулює відносини суб'єктів освітнього процесу. Державний стандарт містить корекційно-розвивальну складову, що забезпечує здійснення психолого-педагогічної, медичної, соціальної реабілітації дітей з особливостями розвитку та надання широкого спектра освітніх, виховних, корекційних послуг для задоволення потреб учнів і реалізації можливостей їхньої соціалізації.

Розробляються і впроваджуються в практику спеціальних шкіл (інтернатів) інноваційні технології навчальної і корекційної роботи, принципи особистісно орієнтованої освіти, спрямовані на формування в учнів життєво необхідних у процесі соціалізації особистості у підлітковому і дорослому віці компетентностей (соціальних, комунікативних, трудових, громадянських, правових тощо). Діти з особливостями розвитку активно залучаються до різноманітних форм позакласної роботи, що дають їм можливість репрезентувати свої досягнення в різних видах діяльності й самореалізуватися (участь в оглядах художньої самодіяльності, виставках творчих і художніх виробів, спортивних змаганнях, місцевих, всеукраїнських і міжнародних змаганнях параолімпійського руху тощо).

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України здійснило важливі заходи зі зміцнення

навчальної і матеріальної бази спеціальних шкіл (інтернатів), з поліпшення умов утримання дітей у них, їх навчання, виховання, розвитку на основі компенсації та корекції порушених функцій. Ефективність цієї роботи визначається наявністю у спеціальних школах технічних засобів і пристосувань соціального призначення та методик їх застосування.

Реальні кроки в реалізації соціальних і психолого-педагогічних завдань сучасного етапу модернізації спеціальної освіти – це створення мережі навчально-реабілітаційних центрів як закладів нового типу, переважно для дітей з помірною, важкою розумовою відсталістю, з дитячим аутизмом, синдромом Дауна, які в попередні роки перебували в закладах системи соціального захисту, а їх виховання обмежувалося опікою та утриманням. У навчально-реабілітаційних центрах дітям забезпечені доступне навчання, виховання, відповідна комплексна і соціальна реабілітація.

Актуальною проблемою сьогодення є не тільки модернізація процесу навчання і виховання учнів з особливостями розвитку та підготовки їх до майбутньої діяльності, а й розбудова громадянського суспільства на засадах гуманного ставлення до осіб, які потребують особливої соціально-педагогічної допомоги в подоланні труднощів у навчанні та поведінці, а також використання міжнародного досвіду.

Складовою системи спеціальної освіти та заporукою успішної соціалізації дітей зазначеної категорії на нинішньому етапі є підготовка корекційних педагогів з різноманітних педагогічних спеціальностей: тифлопедагогіки, сурдопедагогіки, логопедії, ортопедагогіки, олігофренопедагогіки, спеціальної психології, спеціальної дошкільної педагогіки. Набуття цих педагогічних спеціальностей дає змогу працювати з дітьми, які мають порушення у розвитку, в межах певної типологічної групи, починаючи з дошкільного віку й закінчуючи соціально-педагогічною роботою з дорослими, та надавати їм кваліфіковану корекційно-педагогічну допомогу. Важливим у цьому контексті було введення Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України обов'язкового навчального предмета «Основи корекційної педагогіки» за напрямом «Педагогічна освіта». Вивчення майбутніми педагогами загальноосвітніх шкіл цього предмета сприяє формуванню загальних уявлень про корекційну педагогіку, її предмет, завдання, про особливості розвитку учнів різних нозологічних груп, специфіку їх навчання, а також умінь надавати консультації батькам дітей з особливостями розвитку про можливості й умови їх подальшого розвитку.

Це перший етап виконання Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» (до 2016 р.), етап формування нової філософії у сфері освіти та соціальних послуг, спрямований на критичний аналіз корекційно-освітніх моделей та ідей, визначення перспектив і пріоритетів розвитку системи

освіти дітей з урахуванням їхніх індивідуальних здібностей, інтересів і можливостей. Ця програма передбачає створення найближчим часом умов для повного включення дітей з різними навчальними можливостями (від легкої до важкої розумової відсталості) до шкільної освіти, професійного навчання, освіти дорослих упродовж усього життя без дискримінації, без обмежень та нарівні з іншими (інтегрована або інклюзивна форми навчання).

Ситуація, що склалася в системі спеціальної освіти на початку XXI ст., характеризується щорічним скороченням мережі спеціальних загальноосвітніх шкіл. Якщо на початок 2001 р. в Україні функціонувала 401 спеціальна школа-інтернат, то у 2009 р. їх налічувалось 385. Відповідно зменшувався й контингент учнів. Це пов'язано не тільки з розширенням мережі навчально-реабілітаційних центрів, а й з іншими інноваціями в освіті, зокрема включенням дітей до загальноосвітніх шкіл з інтегрованим або інклюзивним навчанням.

Можна виокремити такі особливості сучасного стану спеціальної освіти та визначити тенденції щодо перспектив її вдосконалення в найближчі роки:

- підвищення народжуваності дітей, які потребують особливих умов навчання, й водночас повільне, але стабільне скорочення мережі інтернатних закладів та кількості дітей, охоплених навчанням у них;

- створення корекційно-компенсаторних програм навчання дітей з помірною та важкою розумовою відсталістю, аутичним синдромом, які раніше утримувалися в закладах соціальної опіки;

- організація інноваційних моделей навчальних закладів (реабілітаційних центрів) для підлітків з глибокими інтелектуальними порушеннями з метою їх фізичної, трудової і соціальної реабілітації;

- диференціація форм і профілів підготовки кадрів корекційних педагогів для задоволення освітніх потреб дітей різних нозологічних груп;

- дедалі активніше залучення батьків, громади, волонтерів до навчально-виховного процесу як партнерів;

- пошук шляхів і засобів включення дітей з особливостями розвитку до шкільної освіти за місцем їх проживання в закладах з інтегрованою або інклюзивною формами навчання.

Доводиться констатувати, що в сучасній психолого-педагогічній літературі та практиці поняття «інтеграція» й «інклюзія» ототожнюються. Одні дослідники трактують навчання дітей з особливостями розвитку в загальноосвітньому закладі як інтегровану форму освіти, інші – як інклюзивну.

Поняття «**інтегрована освіта**» ми розглядаємо як процес і результат навчання учнів з особливостями розвитку в загальноосвітньому середовищі у спеціальному класі та за спеціальними програмами, творчо адаптованими методами й методиками викладання. У позакласній роботі створюються можливості для участі цих учнів у всіх сферах шкільної життєдіяльності нарівні та разом з

рештою учнів навчального закладу. Надзвичайно важливою умовою є оволодіння дітьми з особливостями розвитку соціально прийнятими нормами поведінки в процесі наслідування дій інших учнів. Специфічною особливістю такої форми навчання є адаптація учнів цієї категорії до шкільного і найближчого середовища. Ключова фігура навчальної діяльності – корекційний педагог, який створює для цього необхідні умови та надає відповідні педагогічні послуги в розвитку пізнавальних процесів.

Інклюзивна освіта передбачає включення учнів з особливостями розвитку до навчально-виховної роботи у звичайних класах загальноосвітньої школи. Відповідно до потреб і можливостей кожного школяра вчитель інклюзивного класу або інший спеціаліст (корекційний педагог), який має відповідний рівень кваліфікації, забезпечує гарантовану підтримку тим учням, котрі цього потребують, реалізує особистісно орієнтований підхід до організації їхньої навчальної діяльності. Важливою передумовою якісної освіти дітей, які навчаються за інклюзивною формою, є пристосування школи (адміністрації, учителів, більшості учнів) до потреб і можливостей кожної особистості, створення умов психологічного комфорту в новому середовищі.

Рішення про форму навчання (інтегровану чи інклюзивну) адміністрація приймає індивідуально з урахуванням складності порушень у розвитку дітей та наявності у школі навчального середовища, яке мінімально обмежує учнів та максимально задовольняє їхні особливі освітні потреби. Для одних учнів таким середовищем може стати інтегроване, для інших – інклюзивне навчання. Диференційований підхід до вибору форми навчання дітей з особливостями розвитку в загальноосвітньому середовищі є практично значущим у перехідний період – період набуття досвіду створення шкільного і родинного середовища, надання соціально-педагогічної допомоги, кадрової, духовно-моральної, організаційної, нормативно-правової готовності загальноосвітньої школи до упровадження однієї із зазначених форм.

У контексті викладеного вище важливого значення набуває розвиток фундаментальних, пошукових та прикладних досліджень (теоретико-методологічних, організаційних, соціально-психологічних, технологічних). Урахування їх результатів сприятиме поетапній комплексній модернізації освіти учнів з особливостями розвитку в найближчі роки та на перспективу. Насамперед ідеться про створення навчального середовища, яке задовольняло б потреби кожної особистості навчатися, жити і працювати в реальних, а не штучно створених умовах суспільного розвитку. Соціалізація дітей з особливостями розвитку залишається пріоритетним напрямом наукових досліджень, оскільки успішне розв'язання цієї проблеми свідчить про рівень зрілості суспільства, його моральності, культури, економічного благополуччя.

Діти з особливостями розвитку так само, як і їхні здорові ровесники, мають конституційне право на рівний доступ до освіти, право розвиватися відповідно до своїх здібностей, брати участь у житті суспільства, використовуючи свій інтелектуальний і творчий потенціал. Успішна їх соціалізація та самореалізація мають бути забезпечені особливими способами побудови навчального процесу шляхом корекції і компенсації фізичного і психічного розвитку, умілого використання змісту освіти для виправлення недоліків розвитку процесів сприймання, уявлення, пам'яті, мовлення, мислення та емоційно-вольової сфери. Це важливе методологічне положення підтверджується всім попереднім досвідом навчальної діяльності спеціальних шкіл (інтернатів) і має бути реалізоване в інтегрованій та інклюзивній освіті, якщо у цьому виникає потреба.

Включення дітей з особливостями розвитку до шкільної освіти разом з дітьми, які не мають обмежень у розвитку, є складною, дискусійною, недостатньо вивченою проблемою та має як позитивні, так і негативні ознаки. Дуже добре, що ці діти відвідують ті самі школи, що і їхні брати, сестри, друзі, ровесники, що вони перебувають у класі разом з дітьми відповідної вікової категорії, що їхнє навчання відбувається в середовищі, яке забезпечує вищий рівень взаємодії з іншими дітьми та відповідно вищий рівень соціалізації.

Проте дискусійними є питання: чи готова нині загальноосвітня школа прийняти дитину з особливостями розвитку до загальноосвітнього колективу, психологічно об'єднати різні групи дітей у навчально-виховному процесі, визначити й реалізувати індивідуальні цілі, які відповідають їхнім потребам і можливостям; як в умовах спільного навчання учнів з різними пізнавальними можливостями здійснити добір максимально доступного змісту освіти та оцінювання рівня його засвоєння; чи готовий учитель загальноосвітньої школи прийняти дітей такими, якими вони є, поважати їхні почуття і прагнення, розуміти й усвідомлювати, що кожна дитина як самобутня особистість має право на самовизначення. Українською важливо створити у школі освітнє середовище, яке забезпечить високий рівень взаємодії дітей з різними можливостями у процесі кооперативної (групової) діяльності та їх соціалізації, створить умови для надання комплексної психологічної, педагогічної, соціальної підтримки.

За даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, на сьогодні інноваційними формами навчання охоплено понад 100 тис. учнів, переважно із сенсорними, розумовими й руховими порушеннями. Ця практика з кожним роком розширюється, але повною мірою ще не задовольняє потреб дітей з особливостями розвитку і їхніх батьків. Проблема в тому, що зміни в освіті цих дітей відбуваються стихійно, швидкими темпами, без надання їм адекватних освітніх, виховних, корекційних, соціальних, оздоровчих та інших послуг. У зв'язку з низьким рівнем соціальних стандартів населення,

економічною нестабільністю держави виникають труднощі щодо створення оптимальних умов для розвитку дітей з особливими потребами в родині та обсягів фінансування інклюзивних шкіл залежно від кількості дітей і наданих їм послуг, які значно перевищують обсяги фінансування спеціальних шкіл (інтернатів). Цей процес потребує створення нормативно-правового поля та розроблення механізмів комплектування класів дітьми з різними пізнавальними можливостями.

Важливими умовами ефективності інклюзивної форми навчання є підготовка вчителів загальноосвітніх шкіл до вирішення загальних і спеціальних завдань на рівні не нижчому за наявний в нині діючій системі спеціальної освіти, визначення функцій вчителя інклюзивного класу, корекційного педагога, інших спеціалістів, батьків таких дітей і їх взаємодії та рівнів їх підготовки до інноваційного процесу.

Без спеціальної підготовки вчителя загальноосвітньої школи та участі в інноваційному процесі додаткового фахівця (корекційного педагога) включення учнів з особливостями розвитку до всіх аспектів шкільної освіти буде малоефективним, а інклюзивне навчання приречене на провал. Діти з інтелектуальними порушеннями, механічно залучені до загальноосвітнього середовища, зіткнуться зі складними особистісними проблемами (спілкування, соціальної взаємодії та ідентифікації, інформаційної, емоційної та предметної взаємодії), які важко долають навіть діти без порушень у розвитку. Чим нижчий рівень інтелектуального розвитку дитини, тим вищим має бути рівень освіченості вчителя.

Як ключова фігура інклюзивного навчання педагог загальноосвітньої школи повинен бути готовий до виконання таких основних функцій:

– вносити структурні, організаційні та процесуальні зміни до навчальної діяльності учнів з різними пізнавальними можливостями, створювати адекватне потребам дитини освітнє й родинне середовище;

– координувати партнерські зв'язки між усіма учасниками навчального процесу: адміністрацією, педагогічним колективом, батьками, представниками органів управління освіти тощо, мотивувати їх до співпраці;

– створювати умови для якісного опанування знань більшістю учнів відповідно до державного стандарту;

– враховувати рівень розуміння школярами навчального матеріалу, ставлення їх до навчання, аналізувати труднощі, які виникають у пізнавальній діяльності.

Отже, підготовка вчителя загальноосвітньої школи до роботи в інклюзивному класі є складною, багатоаспектною, комплексною проблемою. Майбутній учитель початкової загальноосвітньої школи повинен набути високого рівня професійної кваліфікації, інтегрованих наукових знань про осо-

бистість та її соціалізацію, зокрема про особистість із психофізичними порушеннями розвитку в контексті корекційної педагогіки. Він має бути компетентним учасником педагогічного процесу, здійснювати кваліфіковану професійну діяльність з різними колективами та соціальними групами учнів, їхніми батьками, колегами, громадськими організаціями.

Підготовка такого вчителя має ґрунтуватися на знаннях із загальної психології, педагогіки і загальних методик викладання в початковій школі та знаннях зі спеціальної психології, корекційної педагогіки і спеціальних методик викладання. Це дасть змогу вчителю початкової загальноосвітньої школи проводити з різними категоріями учнів, які мають порушення в розвитку, корекційно-педагогічну роботу, спрямовувати навчальний процес на попередження порушень у розвитку і поведінці.

Учителі-предметники основної та старшої школи, які мають вищу педагогічну освіту і вже працюють у класах з інклюзивною формою навчання, мають пройти обов'язкову курсову перепідготовку у відповідних вищих навчальних закладах.

Не менш відповідальною у навчанні дітей з особливостями розвитку в інклюзивному класі є діяльність корекційного педагога як додаткового спеціаліста. Основними його функціями є організація навчального процесу учнів цієї категорії на рівні їхніх пізнавальних можливостей і потреб, а саме:

– створення умов для якісного опанування учнями знань відповідно до спеціального державного стандарту;

– реалізація особистісно орієнтованого підходу до визначення змісту, обсягу й характеру навчального матеріалу на кожний урок, форм і методів навчання, темпу навчальної роботи, максимально наближених до пізнавальних можливостей школярів;

– розроблення і впровадження індивідуальних навчальних програм для окремих учнів за згодою батьків;

– систематичне та якісне проведення корекційно-розвивальної роботи, спрямованої на запобігання порушенням у розвитку й поведінці дітей, виправлення їх педагогічними засобами.

Ідея міждисциплінарного підходу до підготовки вчителя загальноосвітньої школи відповідної спеціалізації реалізована в навчальній програмі предмета «Інклюзивна педагогіка», розробленій авторським колективом Науково-методичного центру інклюзивної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Програма складається з трьох модулів, кожен з яких розрахований на один кредит (36 годин: 26 годин аудиторної і 10 годин самостійної позааудиторної роботи студентів). Вона впроваджена в усіх інститутах університету за напрямом «Педагогічна освіта».

Інклюзивна педагогіка – галузь педагогічної науки, що вивчає закономірності психічного розвитку дитини, причини виникнення порушень у її розвитку й поведінці, розробляє шляхи і засоби їх подолання.

Ключовими питаннями цієї галузі, які потребують уважного вивчення та зваженого підходу до їх вирішення, є такі:

– визначення категорій учнів з особливостями розвитку, для яких інклюзивне навчання є найбільш доступним і сприятливим;

– виявлення найоптимальніших організаційних форм успішного навчання учнів з різними пізнавальними можливостями (інтегрована, інклюзивна, інтернатна);

– питання змісту освіти, варіантів навчання й можливостей переходу від одного варіанта до іншого;

– визначення віку, в якому найдоцільніше включити дітей до загальноосвітнього простору;

– з'ясування специфічних (стать, вік, соціальний статус) та індивідуальних особливостей (вищої нервової діяльності, темпераменту, характеру, рівня сприймання, запам'ятовування, працездатності, розвитку емоційно-вольової сфери тощо) інтеграції учнів і пошук можливих шляхів запобігання проблемам і труднощам їх залучення до участі в навчальному процесі загальноосвітньої школи.

Запровадження інтегрованої або інклюзивної моделей навчання дітей з особливостями розвитку певною мірою сприятиме реалізації прав дитини на рівний доступ до освіти, вибір форми навчання, визначених чинним законодавством України. Проте це не означає, що традиційна система диференційованого навчання, яка формувалася не одне десятиліття, вичерпала свій потенціал та неспроможна ефективно виконати поставлені перед спеціальною школою освітні завдання. Важливо пам'ятати, що зміна форми навчання не передбачає зміни методологічної побудови та стратегії організації навчальної діяльності учнів. Незалежно від того, в якій школі (загальноосвітній чи спеціальній) навчається дитина, вчитель має орієнтувати свою діяльність на ефективний розвиток психічних функцій, здатних взяти на себе корекційно-компенсаторне навантаження. Тільки цілеспрямований розвиток дитини сприяє набуттю нею практичного і життєвого досвіду, а отже – успішній соціалізації особистості в соціумі.

Література

1. Бондар В.І. Неуспішність у навчанні учнів молодшого шкільного віку та умови її подолання / В.І. Бондар // Педагогічні і психологічні науки в Україні: зб. наук. пр. до 15-річчя АПН України у 5 т. – Т. 3: Психологія, вікова фізіологія, дефектологія. – К.: Пед. думка, 2007. – С. 285–296.
2. Бондар В.І. Інклюзивне навчання та підготовка педагогічних кадрів для його реалізації / В.І. Бондар // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. – Вип. 15. – 2010. – С. 39–42.
3. Коломенский Я.Л. Психологическое развитие детей в норме и патологии: психологическая диагностика, профилактика и коррекция / Я.Л. Коломенский, Е.А. Панько, С.А. Игумнов. – СПб.: Питер, 2004. – 480 с.
4. Молофеев Н.Н. Специальное образование в России и за рубежом. В 2 ч. – М.: Печатный двор. – 182 с.
5. Сучасні тенденції розвитку спеціальної освіти (українсько-канадський досвід): Матеріали Міжнар. конф., Київ, 25–26 травня 2004 р. / за ред. В.І. Бондаря, Р.Петришина. – К.: Наук. світ, 2004. – 200 с.

Анотації

Віталій БОНДАР

Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен

У статті аналізується сучасний стан освіти дітей з особливостями психофізичного розвитку. Обґрунтовуються проблеми і причини її невідповідності потребам сьогодення та міжнародним вимогам. Розкриваються напрями й умови модернізації спеціального навчання відповідно до чинного законодавства України.

Ключові слова: інтегроване та інклюзивне навчання, рівні можливості, навчальне і родинне середовище, учитель, інклюзивна педагогіка.

Віталій БОНДАРЬ

Інклюзивное обучение как социально-педагогический феномен

В статье анализируется современное состояние образования детей с особенностями психофизического развития. Обосновываются проблемы и причины его несоответствия современным потребностям и международным требованиям. Раскрываются направления и условия модернизации специального образования в соответствии с действующим законодательством Украины.

Ключевые слова: интегрированное и инклюзивное образование, равные возможности, образовательная и семейная среда, учитель, инклюзивная педагогика.

Vitaliy BONDAR

Inclusive education as a social and pedagogical phenomenon

This article analyses current state of education for children with special features of psychophysical development. Problems and reasons of its discrepancy to demands of modern life and international standard are grounded. Trends and conditions of modernization of special education in accordance with legislation of Ukraine are revealed.

Keywords: integrated and inclusive education, equal opportunities, educational and family environment, teacher, inclusive pedagogy.